

Серія «Історичний роман»

Реймонт Владислав

Р 36 Рік 1794 : трилогія ; книга 2 : Не впадай у відчай / Владислав Реймонт ; пер. з польської Олесь Герасим. – Львів : Видавництво «Апріорі», 2025. – 368 с.

ISBN 978-617-629-974-5

«Не впадай у відчай» («Nil Desperandum») – книга друга трилогії «Рік 1794» Владислава Реймонта продовжує епічну панораму боротьби польського народу за свободу та державність. Якщо в першій книзі події відбуваються головню в Гродні, то у другій географія розширюється: Варшава, Париж, околиці Кракова, де Тадеуш Костюшко очікує на слушний час для збройного виступу, Грабів – родовий маєток головного героя Севера Заремби, який і далі разом зі своїми однодумцями готується до боротьби з російськими окупантами. В оповіді фігурують десятки реальних історичних осіб, описано життя шляхетських родів, міщан і селян, змальовано колоритні постаті народного побуту. Всі вони втягнуті у вир великого національного руху.

Друга книга вирізняється динамічністю: сюжети переплітаються, давні конфлікти загострюються, а нові загрози згущують атмосферу, у якій кожен крок може стати вирішальним. У романі з особливою силою постає ідея моральної стійкості, яку висловлює латинський девіз Nil desperandum! – Не впадай у відчай!

УДК 821.162.1-311.6

Переклад зроблено за виданням:

Reymont, Władysław St.: T. 2 / «Nil Desperandum». – Warszawa: PIW (Państwowy Instytut Wydawniczy), 1988

Cofunded by
the European Union

Фінансується Європейським Союзом. Однак висловлені думки та погляди належать лише автору(ам) і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу або Європейського виконавчого агентства з освіти та культури (EACEA). Ні Європейський Союз, ні орган, що надає грант, не несуть за них відповідальності.

All rights reserved
Усі права застережено

© Герасим О., переклад, 2025
© Гумецька М., обкладинка, 2025
© Видавництво «Апріорі», 2025

ISBN 978-617-629-974-5

NIL DESPERANDUM¹

I

Грабівський двір Зарембів ще спав.

Проте в челядні горіло світло і лунали пронизливі співи. Низька простора світлиця, закопчена до чорноти, потопала в золотистому сьайві; у коминку палав яскравий вогонь, ялинові скіпки весело потріскували, розкидаючи іскри аж до напівкруглої лави, повної прядильниць, льняного кужеля та скрипучих веретен.

Пані Біся, в білому чепчику з блакитними стрічками, в рогових окулярах на широкому носі, ледь видніючись із глибокого крісла, тремтливим голосом тягнула літанію до Божої Матері, а пискливий хор дівчат сонно щоразу повторював:

– Молися за нас!

Якесь дитя жалібно скигло в сусідній кімнаті, пси протяжно позіхали, згорнувшись клубочками перед вогнем, а веретена раз у раз гули, котячись по підлозі.

– Франко, у тебе нитка пухне, – застерегла пані, не припиняючи співати.

Парубок із розкошаною головою, у кожусі й босий кинув оберемок дров біля коминка й примостився на цегляному припічку. Літанія тяглася довго й мляво, як піщана дорога в спекотний полудень, а тепло від вогню проймало приємною знемогою. До того ж мухи так сонно дзижчали в пучках полину, підвішених під стелею, що дрімота долала всіх, і раз за разом котрась із прядильниць нишком куняла в кужіль.

– Що ви там робили вночі, що тепер носом клюєте? – пролунав грізний голос.

Парубок зареготав, а засоромлені дівчата жвавіше закрутили веретенами. Тим часом стара Мацейка, людська кухарка, баба строга й невтомна буркотуха, уїдливо прошепотіла:

¹ Nil desperandum (лат.) – Не впадай у відчай.

– Місяченько сходить опівночі, то кожна була б рада надивитися на нього досхочу...

Пані суворо глянула, але замість того щоб вишпетити, сказала:

– Скоч-но котрась подивитися, чи старший панич уже встав. Нехай Вікта йде, – вирішила вона, бо від прядок одночасно підхопилося кілька дівчат.

– Кожній медом пахне, – прошипіла Мацейка. – Не про пса ковбаса.

Вікта з якимось особливим виглядом доповіла, що в паничівій кімнаті ще тихо.

– А добре слухала? – допитувалася пані, не дуже впевнена.

– Та вона солдатів і за десятою верстою відчує.

– Переведи дух, Малгосю. Співаєш, наче з примусу, не дури Господа Бога, – grimнула пані, суворо дивлячись з-під окулярів. – Зидоре, не дрімай, лінтюху, а співай.

Парубок так заблеяв, аж десь закудкудакали кури і пряхи почали хихотіти.

– З тебе співака, як із козячого хвоста сурмач, – відрубала Мацейка.

– Ви про це знаєте стільки, як стара вареха про церкву, – огризнувся Зидор.

– Тихо! «Премудрости Божої вмістилище», – заспівала пані.

– Молися за нас!

Сорока шугнула з балки, намагаючись клювати дзьобом скрипучі веретена, а за нею з'явилася руда білка, стрибнула на плече пані й старанно терла мордочку об її чепчик. Слідом за ними прошмигнула приручена видра, підповзла танечними рухами до її колін, відтак, отримавши належне їй ласкаве погладження, стрибнула на одного з псів. Під жахливе скавучання, виття та сміх видра верхи на псові поїхала до сіней. А що світанок, наче інеем, уже побілів шибки, пані Біся, передавши нагляд Мацейці, з білкою на плечі покрокувала вглиб будинку.

Двір був просторий, повний прибудов і закамарків; у коридорчиках і величезних світлицях пахло лавандою, і все ще лежав густий морок, отож вона просувалася навпомацки, однак вправно

знаходила різні двері, щоб обережно постукати чи побажати доброго ранку, а де-не-де й нагримати на сонь або сказати комусь, що капуцин віщує гарну погоду¹. По дорозі пані Біся накричала на крденцера², неабияк дісталосся й псареві на ганку. Провівши нараду з кухарем щодо сьогоднішнього обіду, пані зазирнула до кімнати панни, котра відповідала за стіл.

Розкидана постіль ще зберігала тепло, але панни вже не було. Пані суворо нахмурилася.

– Вона дограється з тими своїми амурами! А якби, не дай Боже, дізнався пан мечник! Матінко Божа! – аж руки вгору піднесла. – А я ж попереджала, просила, як когось добропорядного! – шепотіла, ніби вже виправдовуючись перед мечником, важко піднімаючись на другий поверх до дверей наріжної кімнати, де квартирував Север. Із завмиранням серця прислухалася, зробила знак хреста в повітрі, потім тихенько відійшла, щоб не розбудити пестунчика, якого любила понад усе.

– Нехай собі відпочине дитятко! – зітхнула вона ніжно, спускаючись до комірчини, щоб видати приправи кухарю, який чекав біля замкнених дверей.

Тим часом Север уже досить давно сидів біля стайні й попихкував люлькою.

Пйотрек присвічував ліхтарем, а Мацюсь, зі справжнім благоговінням чистячи прив'язаних до бар'єра коней, розповідав дивовижні історії про своїх жеребців, раз у раз розпрямляючись і підносячи до чола руку зі щіткою.

Ранок був ранній, ще огорнутий сутінками, прохолодний і тихий. Над луками лежали сіруваті киреї туману, ліси на пагорбах вимальовувалися хвилястими темними контурами, а з неозорих полів виступали дерева, схожі на застигли чорні дими. Натомість небо зі сходу виглядало ніби скляне, затягнуте аквамарином, із фіолетовими смугами й полум'яними відблисками наближення сонця.

¹ У XVII–XVIII ст. існували дерев'яні побутові барометри у вигляді фігурок монахів-капуцинів, які показували погоду: в суху – висувалися назовні, у вологу – ховалися в «хатинку». Такий «капуцин» став популярним атрибутом шляхетських маєтків.

² Крденцер – слуга, що здійснював нагляд за сервіруванням страв і напоїв.

На майдані починався жвавий рух: люди снували туди-сюди, носили зелену пашу для ранкового доїння, скрипіли журавлі криниць і ворота клунь. Десь із дороги лунав потужний бас економа:

– Виходь! Виходь!

Гуркотів млин на струмку, ще схованому в ранішньому серпанку, а від села вилися дими й долинали голоси.

– Пане поручнику, чи наказати підкувати коней?

– Підкуй, вирушаємо завтра на світанку. Шкода їхати, правда?

– Аж ніяк! – випростався на весь зріст, показуючи на обличчі якусь зневагу. – Насмілюся доповісти, що готовий вирушити хоч цієї хвилини...

– Так тобі спішно? А поговорюють, що ти упадаєш за Віктою з двору. – Свиснув на псів. Уся зграя гончаків, випущена із псарні, підбігла з радісним гавкотом.

– В поході будь-яка спідниця добра, – сказав, заплітаючи гриви жеребцям. – Як воно на війні є, то вже є, але краще, ніж гнути спину з худобою за плугом під оком економа. Обміркував це і вважаю...

– Вважай, щоб з цими міркуваннями не дістав по спині батога від управителя.

– Насмілюся доповісти, що нам загрожує: як повернемося зі служби, то запряжуть у ярмо з волами і києм повибивають із нас ці військові фанаберії! Як же так може бути, адже ми солдати і свій гонор маємо?

Страх промайнув у його очах.

– Хто служить Речі Посполитій, той є вільним, це я завжди казав тобі.

Мацюсь, схиляючись до його руки, довірливо зашептав:

– У наших селах багато хлопців намагається піти в кантоністи. Розбазікали це дурні перед економом і дістали добрих батогів, а управитель попередив: якщо хтось рушить із дому, знайде його і звелить заговкти... А вони би в сам раз нагодилися до нашої батареї: хлопці добірні, як дуби...

Цієї ночі знову приходили посланці до Кацпера аж з-під Любліна питати про волю, чи то правда.

– Правда. Хто добровільно запишеться до війська, тому на віки вічні буде дарована свобода і земля. Я ж тобі це вже стільки разів казав.

– То, виходить, буде як тепер у Вронках або Сем'ятичах!

– І як, дасть Бог, буде по всій Речі Посполитій.

– Слухаюсь! – виструнчився, але не пішов.

– Що в тебе на язиці?

– То, значить, наприклад, та половина лану, що її батько обробляв...

– Буде твоєю!

У Мацюся в очах засвітилася радісна іскра, але він відійшов як годиться і далі завзято пуцував коней. Проте час від часу велика сльоза скочувалася по його гладких круглих щоках...

Север, оточений псами, вирушив у бік дому.

Вже зовсім розвиднілося, тумани зрушили зі своїх леговищ і сивою рідкою пряжею огорнули світ, немов димом, так що виднілися лише темні силуети дерев і будівель. Ряди волів з плугами тягнулися на поле, повітря розривало ревіння корів, яких виганяли на пашу, а десь у туманах лунало бляння овець і короткі погавкування вівчарок.

Север ішов поволі, бо раз у раз хтось його смиренно вітав, хтось цілував у рукав, хтось ставав на коліна, адже серед селянства його любили й поважали.

Дивилися на нього, як на святу ікону, усі дівчата були в нього безтямно закохані, а хлопці за його найменшим кивком пішли б за ним на край світу. Не схильний до панібратства чи сентиментальності, навіть суворий і вимогливий, але вважав своїм обов'язком не чинити кривди – і про це знали ці люди, які жили в постійному труді, страху й злиднях, тому погляди, палаючи вдячністю, стелилися йому до ніг.

А разом із тим на всю Грабівську округу про Севера ширилися різні легенди: фантастичні байки про його військові подвиги, про велику повагу до нього Його Величності короля, а також радісні шепоти про скасування кріпацтва завдяки його зусиллям. Люди гаряче молилися за нього, бо він був для них єдиною вірою в якесь спасенне завтра. А він, бачачи їхні радісні обличчя й вірні

очі, гаряче мріяв про всезагальне щастя та поповнення лав громадян і захисників Речі Посполитої. Він дарував кожному з пейзажів теплу, щиру усмішку, а жінкам – добрі слова, сповнені турботи про їхніх дітей, господарство й клопоти. Йшов дедалі повільніше, перейнятий радістю любові, радістю великих надій та краси цього вересневого дня. Сонце вже зійшло з-за борів, і його червоні бризки залили весь світ. Птахи здійняли вереск, ластівки метнулися у свій танцюючий політ, а з полів, ще оповитих залишками туману, долинали порикування та співи. Його розпашілого обличчя торкнувся прохолодний вітерець, дерева труснули росянистим дощем, і сонце зазирнуло в очі.

«Лише до завтра, – подумав він, – а потім, можливо, мої очі вже ніколи не побачать цих любих місць, можливо, вже ніколи...»

Він здригнувся, якісь раптово з'явлені думки затьмарили ці милі картини й наповнили душу тривогою.

Величезна брама, завжди широко відчинена, вела на просторий двір, порослий травою й обсаджений рядами струнких італійських тополь. Посеред зеленого килима тягнувся до неба нечуваної висоти куц білого бузку. Навпроти, на невеликому пагорбі, стояла садиба – із ганком на шести масивних колонах, що підтримували фронтон, який виступав. Стіни низькі, побілені, густо порізані вікнами, а стрімкий старезний дах здіймався, немов гора, покрита мохом і латками нових гонтів. З боків простягалися довгі флігелі, ледве помітні крізь розлоге гілля лип, що росли під вікнами. В одному з флігелів були кухні й челядні, а інший призначався для резидентів¹ і гостей; там на час хвороби квартирував Кацпер. Сильно пошарпаний ганок вів до величезних, похмурих сіней, завалених найрізноманітнішим мотлохом.

Старі, напівсліпі псиська зі скавулінням кинулися до Севера. Водночас скрипнули якісь двері та зашелестіла спідниця, але перш ніж він устиг щось розгледіти, зникла. Він визирнув через інші двері в сад: гілля яблуні ще хиталися після дотику, але вже нікого не було.

¹ Резиденти – дворяни, що мешкали на панських дворах, знаходили там притулок і фактично утворювали почет окремих магнатів.

– Бон дзюр¹, мосці добродію! – вигукнув до нього з першої кімнати праворуч отець Гіацинт, реформат, капелан і давній резидент Зарембів. Він саме стояв біля вікна, ретельно перебираючи рижики, щойно принесені, і з великою старанністю сортував їх. Довкола нього були розставлені кам'яні горщики.

– *In saecula saeculorum. Amen!*² Кажу тобі, вибрані з вибраних. Поглянь і потягни носом, то ще й подячну молитву прокажеш. Пані Біся буде на сьомому небі, вона навіть не сподівається такого сюрпризу! Хе-Хе! – сміявся він так, що його величезне бліде обличчя, яке спиралося на три шари підборідь, затряслося, а живіт, який звисав до колін, підскакував від сміху.

Його брови нагадували засніжені куці, носисько був схожий на трубу, губи міцно стиснуті, банькати блакитні очі, а лиса голова увінчана тонзурою, ледь помітною над шиєю, пофалдовою товстими, як ковбаси, складками.

Говорив він як годиться реформатам, через ніс, щедро пересипаючи свою мову латиною. Був тонким знавцем вина, а медовуху варив, як ніхто інший. Втішався також чималою повагою як оратор і чоловік освічений.

– Візьми-но щіпку табаки з кахля і зажий, – знову озвався він. – Уже запровлена краплями, *ditto*³, як куплена в Срайкозини у Варшаві. Бартеку, лінюху сякий-такий, стілець для поручника! – крикнув він. – Покваптеся там із сітьми! – гукнув до сусідньої кімнати. – Щупаки вчора так гарно клювали під млином, що мусимо закидати. Ну що, день чудовий? Пахне, наче молоде вино. Поглянь на полиці, який асортиментик пляшечок зі сливовичками! Хе-хе-хе! Тягне до себе оковитка, ой тягне...

– Чи не була тільки що в отця якась дівчина з двору?

– *Ex fructibus eorum cognoscetis eos!*⁴ – кинув він іронічно й спохмурнів, енергійно пересипаючи рижики сіллю й притовкуючи їх кулаком.

¹ *Bonjour* (фр. непр.) – Добрий день!

² *In saecula saeculorum. Amen!* (лат.) – На віки віків, Амінь!

³ *Ditto* (від лат. *dictum* – «казане») – так само, те саме.

⁴ *Ex fructibus eorum cognoscetis eos!* (лат.) – По їхніх плодах пізнаєте їх!